

Пътят до Сан Стефано и предварителният мирен договор

Автор: К.ГЕРБОВ

<http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=16383>

Част трета

3.1. Основите на мира

Преди да падне обсадата на Плевен руското командване разбрало, че Турция вече започнала да мисли за сключване на мир и била сондирала с посланиците на Англия и Германия възможността тези държави да посредничат при преговорите. На 30 септември/12 октомври началникът на дипломатическата канцелария на главнокомандващия, Александър

Нелидов, представил доклад, в който се посочвало, че за да се изпреварят турците и англичаните, било необходимо главната квартира да има предварително подготвени минимални условия, при които тя би се съгласила да започне мирните преговори. Условието, при които може да се уреди мира трябвало да бъдат съобщени на германския и австрийския император за съгласуване. На Нелидов било възложено да формулира по-точно възможните условия, които да бъдат предявени на Високата порта при преговорите за сключване на мир.

Изготвената подробна записка относно „минимума от турски отстъпки”,

при които руското правителство можело да се съгласи да сключи мир, била готова и одобрена от император Александър II на 10/22 ноември. Тя трябвало да бъде утвърдена от канцлера Горчаков, който се намирал тогава в Букурещ. Нелидов заминал за там и след завръщането си на 24 ноември/6 декември в Пордим, където тогава била установена императорската квартира, докладвал, че канцлерът изобщо не искал да вземе отношение по въпроса. Затова проектът за мирните условия бил редактиран от трима души: помощникът на канцлера, Жомини; граф Игнатиев, който пребивавал в Букурещ на път от Петербург за Пордим; и самият Нелидов.

Поведението на канцлера всъщност било такова през цялото време, докато се водели военните действия. Той бил дълбоко обиден, че през юни го накарали да отмени текста в инструкцията до Шувалов, с който се определяли границите на България. След което Горчаков отклонявал участието си в инициативите на дипломатическата канцелария на главнокомандващия. Сам заявил, че не иска да се намесва, докато продължават военните действия.

Игнатиев характеризира състоянието на Горчаков по време на престоя си в Букурещ с думите: „Оценките на канцлера ми направиха много тежко и неприятно впечатление. Той се отнасяше към всичко с пълно равнодушие, предоставяйки събитията сами да следват своя ход: не искаше нищо да прави, нито да предприеме нещо, говорейки, „че всичко това крайно му дотегнало” и придавайки на всичко изключително личен и икономически характер. Беше ясно, че в такива ръце всички интереси на Русия рискуват да бъдат незащитени или пожертвани, особено при такива безсрамни, безсъвестни и предприемчиви съюзници като граф Андраши и Братияну.”

Генерал-адютант граф Николай Игнатиев
руски дипломат

Александр Нелидов
руски дипломат

В Букурещ Игнатиев направил доста критични бележки към съдържанието на условията на мира. То не противоречало в общи линии на неговото мнение, което било известно на сътрудника му Нелидов. Но в изложеното Игнатиев намерил допуснати съществени недоглеждания в подробностите, които можело да навредят на преследваната от руското правителство цел. Пропуските можели да повлияят на

отношенията на Русия с Австро-Унгария и да се отразят на крайния резултат на войната.

На 27 ноември/9 декември със саморъчни писма на руския император Александър II проектът на предварителните условия на мира бил изпратен на германския император Вилхелм I и австрийския император Франц Йосиф, да дадат откровените си мнения по него. Сътрудничеството на императорите щяло да направи „евентуалните виждания” толкова пълни, колкото те искали. Молбата била, условията да не се съобщават на никого, особено на английското правителство. По-късно от Берлин отговорили, че приемат условията на мира, но от Виена направили възражения.

Падането на Карс на 6/18 ноември и на Плевен на 28 ноември/10 декември 1877 г. предизвикало значителни изменения в международните отношения, като задълбочило противоречията между Русия - от една страна, и Англия и Австро-Унгария - от друга. Същевременно затишието във войната по време на продължителната обсада на Плевен било използвано за попълване на руската армия с нови сили. Към края на 1877 г. броят на войниците и офицерите в Действащата армия достигнал 554 хиляди души.

Два дни след падането на Плевен, на 30 ноември/12 декември при Александър II се състояло съвещание на военния съвет, в което взели участие военният министър Милютин, глав-

нокомандващият великият княз Николай Николаевич, румънският крал Карол, началник-щаба ген. Артур Непокойчицки и членовете на военния съвет генералите Едуард Тотлебен и Николай Обручев. Обсъден бил планът за по-нататъшните действия на руската армия. Било решено основните сили да действат по две направления. Западният отряд на ген. Йосиф Гурко да настъпи към София, като от там според обстоятелствата се отправи към Одрин или Казанлък. Южният отряд на ген. Феодор Радецки да премине Стара планина през Шипченския проход и следван от общия резерв на армията да настъпи по долината на Тунджа в посока на Одрин.

На 1/13 декември Александър II провел ново съвещание в Пордим. Лично великият княз Николай Николаевич и началникът на дипломатическата канцелария Нелидов изразили при заминаването на императора желание да получат пълномощие за водене на преговорите с турците и за сключване на мир. Присъствали още Милютин, Непокойчицки, граф Адлерберг и Игнатиев. Темата, която трябвало да се обсъди, била какво да се предприеме, ако турците помолят за мир: да се сключва ли примирие и какви пълномощия трябва да бъдат дадени на главнокомандващия, ако се пристъпи към мирни преговори?

Императорът одобрил предложението, които дал Игнатиев. Последният считал, че докато руските войски не стигнат до Одрин, искрено предложени-

е за прекратяване на войната с приемане на условия, каквито им се предложат от руската страна, турците няма да направят. Командването трябвало да се пази от лъжливи предложения за примирие и прекратяване на военните действия и руските войски стремително и неудържимо да вървят напред, към Галиполи и Босфора, унищожавайки турските корпуси по пътя.

За изходна точка на преговорите трябвало да служат двата документа, отхвърлени от Портата: ултиматума на Европа, представен на Цариградската конференция и Лондонския протокол. Заради тяхното неприемане започнала войната. Преговорите трябвало да започнат след като турското правителство поеме известни предварителни задължения към Русия. Подробности по тях можели да бъдат разработени впоследствие. На настоящия етап било достатъчно главнокомандващия да има разписани предварителни мирни условия, които да станат основни положения, които Портата трябва непременно да приеме, преди руските командири да имат право да се съгласят на преустановяване на военните действия.

Ако турците помолят за прекратяване на войната, трябвало да им се предложат тези основни положения. След приемането им от султана, главнокомандващият може да спре военните действия, ако прецени това за удобно и благоприятно от военна гледна точка, като поиска от турците всички необходими материални гаранции сре-

щу възобновяване на борбата. Тогава ще бъдат дадени височайшите указания за начина и мястото на водене на мирните преговори.

На съвещанието Игнатиев прочел окончателната редакция на „основните положения на условията на мира”, които бил съобщил вече на императора. Трудно е да се каже в каква степен тези положения предават съдържанието на проекта на предварителните условия, изпратен до Виена и Берлин. Игнатиев обяснява, че в село Пордим, където била императорската квартира, той бил настанен в българска къща далече от дома, заеман от Александър II. Когато бил извикан при него да говорят по въпроса, за да се приключи веднага с него, Игнатиев без да излиза от дома, написал черновата на условията, прочел я и след одобряването на текста я преписал, като оставил екземпляр на императора.

Повече подробности за последната редакция на основните положения на условията на мира, наречена „основи на мира”, под която са сложили подписите си на 19/31 януари 1878 г. в Одрин главнокомандващия Николай Николаевич и турските пълномощници Сервер паша и Намък паша, дава Николай Игнатиев. В своите записки той предава условията така:

„Ако турците помолят за примирие или за мир нашите предни постове, Негово императорско височество главнокомандуващият е длъжен да заповяда да се отговори, че военните

действия не могат да бъдат преустановени, освен ако Негово величество султанът не приеме следните принципи положения:

1. България в границите на територията, където мнозинството от населението принадлежи към българската народност, и в никакъв случай не по-малка от очертаната на Цариградската конференция територия, ще бъде преобразувана в самоуправляващо се княжество, плащащо данък на Портата, с народно християнско правителство и земска войска. Османските войски няма да имат правото да стоят в България (с изключение на някои пунктове, които ще бъдат определени по взаимно споразумение).
2. Независимостта на Черна гора се признава от султана, който отстъпва на княз Никола територията, завладяна със силата на оръжието от черногорците. Окончателната граница ще бъде определена впоследствие.
3. Признава се независимостта на Румъния и Сърбия. На първата ще бъде дадено териториално възнаграждение, а границите на втората ще бъдат изменени в съответствие със стратегическите съображения.
4. На Босна и Херцеговина ще бъде дадено автономно управление с достатъчно гаранции за него. Реформи в същия дух ще бъдат въведени в другите християнски области на Турция.
5. Портата се задължава напълно да възнагради с пари или с териториални отстъпки Русия за всички разности по войната и жертвите, които тя беше принудена да направи. Негово

величество султанът ще се споразумее с Негово величество императора за запазване правата и потребностите на Русия като крайбрежна държава в Босфора и Дарданелите.

6. Като доказателство, че ще приемат без всякакво изменение тези основни принципи, османските пълномощници незабавно ще се явят в Одеса или Севастопол, за да преговарят непосредствено с руския пълномощник за предварителните мирни условия.

Щом като приемането на тези предварителни основни условия от Негово величество султана бъде официално съобщено на главнокомандуващите императорските армии, конвенциите за примирие трябва да бъдат договорени на двата военни театъра и военните действия временно могат да бъдат преустановени. Двата главнокомандуващи ще получат правото да допълнят гореспоменатите шест пункта с искането турците да предадат някои крепости като материална гаранция за искреното приемане от Портата на нашите условия за примирие и тръгването ѝ по пътя на мирните преговори.“

Основите на мира изброени в точки 1-5 са принципите, върху които трябвало да бъде изграден бъдещият мирен договор. Русия е поставяла като условие турските пълномощници да приемат безрезервно тези принципи преди да започнат самите преговори. Главнокомандващият трябвало да има пълномощия за сключване само на примирие. Канцлерът Горчаков не желал да

предостави сключването на мирния договор с турците на граф Игнатиев, а настоявал пред императора, че неговият подпис трябвало да стои върху договора. Затова Игнатиев предложил да се изберат Одеса или Севастопол като пунктове, където канцлерът може да пристигне спокойно в ж. п. вагон. По море през Черно море, той решително отказвал да отиде в Цариград.

Императорът искал основите на мира, като нов документ, да бъде видян от Горчаков и тогава да го утвърди. На 5/17 декември Александър II отпътувал за Русия. По време на престоя му в Букурещ документът бил обсъден между него, канцлера и Игнатиев. Горчаков предложил само незначителни редакционни изменения. В него не били отразени възраженията на Виена, тъй като те още не били получени.

В Петербург Игнатиев изготвил проект за инструкция на главнокомандващия, в случай че турците предложат прекратяване на военните действия и пристъпване към мирни преговори. Този проект бил предаден на 7/19 декември в главния щаб за изпращане със специални куриери до двамата главнокомандващи. Инструкцията била разработена на база на записката с основите на мира, която Игнатиев бил направил в Пордим и която била утвърдена на 17/29 декември, като по-подробно били разписани действията на главнокомандващия.

В инструкцията било подчертано, че ако в действащата армия се яви до-

верено лице, изпратено от султана с предложение да се спре настъпление-то на руските войски, за да се започнат мирни преговори, то главнокомандващите на двете армии трябвало да отговорят, че те не са упълномощени да водят преговорите за мир и могат да прекратят военните действия и сключат формално примирие само след като получат от великия везир официално писмено съобщение за съгласието на османското правителство да приеме предварителните условия. Последните щели да послужат за изходна точка на бъдещите мирни преговори, които се предвиждало да станат в Одеса или Севастопол - там трябвало да бъдат изработени предварителните условия на мира.

За да стане ясно, че Портата действително има трайни намерения да прекрати военните действия и да тръгне по мирния път, било необходимо главнокомандващият да изиска като материална гаранция за необратимост, да бъдат евакуирани турските войски от някои важни стратегически позиции и от най-важните, все още непревзети към съответния момент крепости – две на Дунав и Ерзерум в Анадола. Конкретният избор на позициите и крепостите трябвало да бъде направен с оглед, ако не се състоят мирните преговори или те бъдат прекъснати, турците да не могат да възобновят военните действия с надежда за успех.

При съставяне на инструкцията Игнатиев предвидил изключително точно реакцията на турците, която била

демонстрирана по-късно от тях в Казанлък. Руският дипломат написал, че турският пълномощник, изпратен да преговаря за мир, най-вероятно щял да се позове на неочакваността на исканията и липсата на конкретни за случая инструкции. Тогава можело да му се даде копие от руските искания и при взаимно споразумение да се определи възможно най-кратък срок за получаване на писмен отговор в предварително определен пункт. Едновременно с това турското доверено лице трябвало да се предупреди, че военните действия няма да бъдат преустановени, докато не се получи положителен отговор от Портата. Желателно било след заминаването на пълномощника военните операции да бъдат засилени, за да се създаде паника в Цариград.

3.2. Турция търси европейско посредничество, Англия се активизира

Падането на Плевен накарало турското правителство да стигне до извода, че изходът от войната вече бил предрешен. На 30 ноември/12 декември турският министър на външните работи Сервер паша изпратил циркулярна нота до турските посланици в столиците на Великите сили с указание да поискат от съответните правителства да посредничат за възстановяването на мира. В нотата се отхвърляло декларираното в манифеста на руския цар, че целта на войната била подобряването на положението на християнското население. След приемането

на конституцията следвало да се осъществи заложената в нея административна реорганизация на Османската империя, но войната попречила на реализирането на прокламираните реформи. „Ние мислим, че е дошъл моментът, когато двете страни могат да приемат мир, без да компрометират достойнството си и когато Европа може съвсем ползотворно да предложи добрите си услуги”, се заявявало в нотата. Турското правителство било готово да поиска мир и апелирало към великите сили да приемат благосклонно искането.

Видяла опасност призованите за посредничество държави да я игнорират, ако започнат директни преговори с Русия, Портата на 2/14 декември ги информирала, че обсъждането на условията за мир не могат да се водят без сътрудничеството на турското правителство. Иначе щяло да се получи, както с Цариградската конференция и Лондонския протокол – ще се появят затруднения и сериозни възражения.

След падането на Плевен заплахата за Цариград и Проливите отново се изправила пред членовете на английското правителство. На 1/13 декември Дарби връчил на Шувалов меморандум, в който се припомняли обещанието на Горчаков от месец май, че императорът нямал намерение да завладява турската столица. По-нататък била изразена убеденост, че ако руските армии напреднат на юг от Балкана, няма да бъде направен опит за окупиране на Цариград или Дарданели-

те. Русия за пореден път била предупредена, че даже и да е предизвикана от военни съображения, временната окупация на Цариград е събитие, което било най-желателно да се избегне. В противен случай правителството на кралицата се считало за свободно да поеме курс към защита на британските интереси.

Отговорът на Горчаков от 4/16 декември бил, че продължението на войната зависело и от Англия. Ако турците се убедели, че при една руска заплаха срещу Цариград английското правителство ще изостави политиката си на неутралитет, те ще продължат да се съпротивляват, което ще застави Русия да продължи операцията си до самата столица. Нещата можело да изглеждат много по-различни, ако поведението и езика на лондонския кабинет станели такива, че да убедят напълно Портата да не се надява на помощ отвън. Императорът щял да спре войната само тогава, когато Турция се задължи да сключи здрав мирен договор, даващ ефективни гаранции против възникването на непрекъснати кризи, нарушаващи мира между Русия и Турция.

Колкото до Цариград, изказаното вече становище на руското правителство не се било променило. Завладяването му не било в намеренията на Негово императорско величество. Той продължавал да гледа на него като на град с общи интереси, чийто статут можел да бъде уреден по пътя на общото разбирателство между държавите. Според императорът, ако се повдигнел въпро-

сът за притежанието на Цариград, то той не трябвало да принадлежи на някоя от Великите сили.

Накрая на своя меморандум Горчаков поискал от Дарби да дефинира по-ясно какви са британските интереси, които той счита, че могат да бъдат засегнати от войната, с оглед да бъдат намерени средства за примиряването им с тези на Русия, които тя от своя страна била длъжна да защитава.

Англия единствена от великите сили откликнала на турската нота за посредничество. Посланикът на Великата порта в Лондон, Музурус паша, представил апела на английския външен министър на 2/14 декември. В същия ден се състояло и заседание на английския кабинет, свикано от премиера три дена преди това. Което подсказва, че съдържанието на турската нота е било съгласувано предварително с Бийкънсфийлд.

На заседанието първият министър изненадал кабинета с три предложения: да се поиска от парламента извънреден кредит от 6 милиона фунта стерлинги за въоръжаване на експедиционен корпус, който в недалечно време можел да бъде изпратен на Балканите, за да защити интересите на империята от прекомерните претенции на цар Александър; да се свика предсрочно парламента за гласуване на този кредит; правителството да предложи посредничеството си между воюващите страни. Под последното се разбирало „Нейно величество да започне прего-

вори като посредник между воюващите”.

По-голямата част от членовете на кабинета приели предложенията, но Дарби, Карнарвън и Солсбъри не се съгласили с тях. Според Солсбъри предложенията водели до съюз с Турция и до нова Кримска война. Третото пък предложение, било иронично разчетено като: Бийкънсфийлд да посредничи сам между воюващите. Дарби обърнал внимание на изпратената вече нота до Русия и предложил да се изчака, за да се разбере какъв ще бъде отговорът. Той пледирал да бъде отхвърлена всяка идея за активна намеса на Англия в блискоизточните дела. Настояванията на Бийкънсфийлд били най-вече за свикване на парламента в най-скоро време, още следващия месец. Основните дебати по трите въпроса били насрочени на 5/17 декември, което било в понеделник.

В събота на 3/15 декември кралица Виктория направила публична демонстрация, с която искала да покаже, че безрезервно подкрепя своя първи министър. Тя почела Бийкънсфийлд с лично посещение в неговото имение Хюъндън Манър (Hughenden Manor). Това било прието като знак на изключително внимание, тъй като за последен път такава чест на английски премиер била оказана през 1841 г. Оценката на домакина след височайшето посещение била: „Визитата в събота имаше голям успех... Феята се възхищаваше и интересуваше от всичко и ми написа по този повод много

мило писмо.”

Кралица Виктория и лорд Бийкънсфийлд се отпращат към Хоувънския мост, сп. The Graphic от 23 декември 1877 г.

Заседанието на 5/17 декември било много бурно, но след два часа и половина дискусии пак нищо не било решено. Бийкънсфийлд заявил, че ще си подаде оставката. По време на дискусията станало ясно, че Дарби, Карнарвън и Солсбъри реално не искали Англия нито да се противопоставя на Русия, нито да помага на Турция. Направено било ново отлагане на заседанието за следващия ден.

Тогава Бийкънсфийлд заявил, че на този етап всъщност не се поставял въпроса за някаква намеса във войната, а само за гласуване на увеличение на военните сили и на съответните раз-

ходи за това. Министрите, които били несъгласни с министър-председателя, решили да направят компромис и се съгласили парламентът, който се намирал тогава в коледна ваканция, да бъде свикан по-рано от обичайното време, което било в последните дни на февруари, за да гласува увеличението на военния бюджет. Одобрено било и предложението Англия да поеме посредничеството между двете воюващи сили, на което Дарби се противопоставял, но в името на съгласието в кабинета накрая приел. В официозната преса се появило съобщение на кралицата, че по настояване на премиерата свиква парламента извънредно на 5/17 януари 1878 г. „поради неотложни важни събития”.

Султан Абдул Хамид II на 14/26 декември отправил лична молба към кралица Виктория за посредничество при възстановяването на мира. Английският посланик в Петербург, Лофтус, на 16/28 декември уведомил княз Горчаков за молбата на султана и заявил, че правителството на кралицата считало за свой дълг да направи усилие за слагане на край на войната между Русия и Турция, тъй като времето за това било дошло. От името на Дарби посланикът запитал, дали императорът е склонен да приеме предложението за мир. Горчаков отговорил, че Русия желала да се постигне мир, но за тази цел Портата трябвало да се отнесе до главнокомандващите руските армии в Европа и Азия, които щели да представят условията, върху които ще се сключи примирие.

Дарби съобщил чрез Лейърд в Цариград искането на Горчаков. Портата приела по принцип предложението на Русия и осведомила английското правителство за готовността си да сключи примирие, като го помолила за неговото съдействие. Дарби отговорил, че Англия не е посредник между воюващите, а само е попитала дали руският император е склонен да започне преговори за мир. На 27 декември/8 януари английският външен министър наредил на посланик Лейърд да съобщи официално на Портата, че за водене на преговорите за примирие, трябва да се изпратят пълномощници в руската главна квартира. Същият ден турското правителство изпратило телеграма до главнокомандващия Николай Николаевич, с която го уведомявало, че Високата порта е решила да започне преговори за примирие.

Абдул Хамид отправил на 29 декември/10 януари лична молба към кралица Виктория, вече за посредничество за по-бързо уреждане на примирието. Четири дни по-късно кралицата изпратила телеграма до Александър II, изразявайки надежда, че той ще ускори преговорите. Императорът още на следващият ден отговорил кратко и доста рязко на Виктория, че той също желяел бързо да се постигне мир, който обаче трябвало да бъде сериозен и дълготраен. Главнокомандващите на двете руски армии в Европа и Азия знаели условията, при които можели да прекратят военните действия. Запознал се с писмото на императора, Бийкънсфийлд определил отговора

му като „груб“ и „вулгарен“.

Разбрал, че руската армия вече е преминала Балкана, на 28 декември/9 януари Дарби решил да „дефинира“ по искане на Горчаков по-конкретно британските интереси, които можело да бъдат засегнати от войната, с които Русия обещала да намери начин да се съобрази. Дарби наредил на Лофтус съдържанието на отговора, а той изготвил меморандум, който предал на Горчаков на 1/13 януари. Английското правителство считало, че всякакви операции, които водели до поставянето под руски контрол на преминаването през Дарданелите, щели да бъдат пречка за постигане на приемливо споразумение. По този повод към Горчаков бил отправен въпросът, дали той е готов да даде уверения на английското правителство, че никакви руски сили няма да бъдат изпратени на Галиполския полуостров. Въпросът бил актуален, защото по това време в Лондон дискутирали решението за навлизане на английския флот в Дарданелите (виж по-нататък).

Като отговор Горчаков чрез Лофтус на 3/15 януари още веднъж уверил английското правителство, че правителството на императора няма намерение да предприема операции по посока на Галиполи, освен ако там не бъдат концентрирани турски редовни войски. Той се надявал също, че и правителството на кралицата няма намерение да окупира полуострова и да наруши своя неутралитет, което би окуражило Портата да продължи да се съпроти-

влява.

Последно застраховане на Англия срещу действията на Русия било искането на Дарби от 2/14 януари, Лофтус да заяви на Горчаков становището на английското правителство, че всеки договор между Русия и Портата, в който се засягали договорите от 1856 и 1871 г., е европейски договор. И като такъв, той нямало да се приеме за валиден без съгласието на силите, подписали по-ранните договори. Същото заявление било изпратено за сведение и на Портата и било причина тя да приема, че по всяко време на преговорите Англия стои зад нея по този въпрос.

3.3. Турция иска примирие с Русия

На 27 декември/8 януари турският военен министър Реуф паша изпратил телеграма до главнокомандващия на руската армия Николай Николаевич, с която го уведомява, че Високата порта е поръчала на главнокомандващия на турската войска в Румелия Мехмед Али паша, пребиваващ в Пазарджик, да започне преговори за примирие и го е снабдила със съответните пълномощия. Министърът молел да бъде указано на турския пълномощник къде да отиде и с кого да преговаря.

Телеграмата била получена на следващия ден, защото била изпратена през Букурещ. Великият княз Николай Николаевич веднага отговорил на Реуф паша, както било уговорено с императора, че преговорите могат да бъдат во-

дени само с него, главнокомандващия, и не може да става дума за примирие без предварително да бъдат приети основите на мира. На ген. Гурко било заповядано да предаде на Мехмед Али паша, който бил в Пазарджик, да отиде в главната квартира. Заедно с това ръководителят на Западния отряд трябвало да продължава енергично воденето на военните действия и да не ги прекратява, докато не получи специална заповед. На императора в Петербург великият княз съобщил за полученото от турците предложение за преговори и отговорът, който дал. Поискал да му бъдат изпратени по телеграфа инструкции за действие.

Александър II одобрил на 29 декември/10 януари отговора, даден от главнокомандващият на Реуф паша. Съобщил също, че исканите инструкции са били изпратени с военен куриер (фелдегер) на 21 декември 1877 г./2 януари 1878 г. и дал съвет, ако се появят турските пълномощници, да не се бърза с обявяване на условията на мира и по възможност да се проточат преговорите, като през това време военните действия не отслабват. Това било продиктувано от получените възражения на австро-унгарското правителство относно изпратените му основи на мира. С протакането на започването на преговорите са целяло да се спечели време, необходимо на Русия за постигане на споразумение с Австрия.

Него ден в главната квартира пристигнали телеграми от различни руски военни части, които споменаваха за

дошли при тях турски парламентъори, които твърдели, че вече било обявено примирие и искали да разберат какви са условията му. Оказало се, че намерението на Портата да започне преговори за примирие, предизвикали недоразумение сред турските войски на фронта. Причината била, че Сюлейман паша на 27 декември/8 януари изпратил до турските военачалници писмо, в което ги уведомявал, че ще се сключи примирие и им нареждал да се въздържат от всякакви военни действия. Не малко от командирите решили, че военните действия ще бъдат преустановени и от руска страна и за това потърсили контакт с противниците си, за да разберат какви са условията. Командирите на руските

части обаче, нямали заповед да спрат военните действия.

Междувременно на 28 декември/9 януари капитулирала турската Централна армия, защитаваща отбранителната линия Шипка-Шейново. На 29 декември/10 януари главната квартира напуснала Ловеч и се насочила към Казанлък, където се установила на 31 декември/12 януари. Било решено там да се проведе първата среща с турските пълномощници.

На 30 декември/11 януари в състава на турското правителство била извършена промяна. Великият везир Едхем паша, привърженик на войната, бил сменен с по-миролюбивия Хамди

Император Александър II

Велик княз Николай Николаевич

паша. С изключение на външния министър Сервер паша, който постоянно наблягал върху необходимостта от сключване на мир, всички останали министри били сменени с други, по-малко известни личности, вероятно посочени от новия велик везир. Направени били постъпки за получаване на помощ от виенския двор, като бил използван протурско настроенният австроунгарски посланик в Цариград граф Зичи.

Същият ден Реуф паша изпратил втора телеграма до главнокомандващия с молба да му бъдат изпратени условията на мира. Последвала нова телеграма на главнокомандващия до Петербург с известие за тези събития и искане на отговор за излизане от затрудненото положение. На следващия ден бил изпратен отговор на Реуф паша, че основите на мира ще бъдат съобщени на лицето, което пристигне при главнокомандващия с пълномощия да ги получи.

На 1/13 януари руският император наредил на главнокомандващия да продължава настъплението без никакво забавяне. Последният докладвал, че издал подробна оперативна заповед за преминаване на частите в енергично настъпление съгласно плана на руското командване за заключителното настъпление към Одрин.

Реуф паша в същия ден изпратил телеграма до главнокомандващия, с която го осведомил за отпътуването от Ца-

риград на пълномощниците на Високата порта за водене на преговори за примирие. За такива били определени министърът на външните работи Сервер паша и министърът на султанския двор Намък паша. Те трябвало да тръгнат от Цариград същия ден. Телеграмата била получена едва на 3/15 януари.

Пак на 1/13 януари Абдул Хамид II изпратил телеграма до Александър II, която била получена на 3/15 януари. Веднага съдържанието ѝ било предадено от Горчаков на Николай Николаевич. Телеграмата била получена в главната квартира на 5/17 януари. В нея се казвало:

„Оплаквайки дълбоко нещастните обстоятелства, които повлякоха след себе си тази злополучна война между двете империи, призвани да живеят постоянно в добро съгласие, и пламенно желаейки да приключи възможно най-скоро с безполезното кръвопролитие, противно също и на толкова известния с човеколюбивите си чувства Ваше императорско величество – аз, след споразумение на моето правителство с Негово императорско величество великия княз Николай, назначих моя министър на чуждестранните дела Сервер паша и високопоставения сановник на империята Намък паша за пълномощници, възлагайки им да се уговорят относно основите на мира и условията за примирие. Пълномощниците ще потеглят за Казанлък в другия ден, във вторник 3/15 януари. Надявам се Ваше величество, в очакване на резултата от тези преговори, че ще

благоволите да дадете съответните заповеди за прекратяване на военните действия по целия театър на войната.”

Горчаков пояснява за отговора на императора: той желаел мир и възстановяване на добрите отношения с Портата, но можел да се съгласи на сключване на примирие само след като Портата приеме условията, които вече са изпратени на главнокомандващите в Европа и Азия. (Пълният текст на телеграмите на султана до императора и на неговия отговор е публикуван на френски и български език в записките на граф Игнатиев.)

На 2/14 януари Н. Николаевич отказал да приеме противников парламентър, който искал да бъдат спрени военните действия. Парламентърът бил изпратен още на 27 декември/8 януари от пловдивския валия по поръчение на Реуф паша. Бил тръгнал за Ловеч и в Карлово като срещнал руски военни, поискал да бъде заведен при великия княз. Повели го към Габрово, но по пътя разбрали, че великият княз вече е в Казанлък. Когато казали на парламентъра, че ще изменят маршрута, той попитал къде ще преминат през Балкана. Наложило се да му обяснят, че няма да минават Балкана, защото великият княз вече бил в Казанлък, а турската армия от Шипка била пленена. Турчинът пребледнял и едва промълвил: „Тогава ние сме загубени!” И разказал, че когато Сюлейман паша разбрал на 27 декември/8 януари за искането на Портата да сключи примирие, коментирал:

„Явно в Цариград считат руснаците за глупаци. Нима те извършват поход през Балкана само за да сключат примирие? Ако нашите не искат повече да воюват, нека направо да поискат мир, а не примирие.” Историята за парламентъра завършва с това, как Николай Николаевич наредил да му бъде предадено, че примирие няма да има, докато не бъдат подписани предварителните условия на мира.

В Цариград изглежда също са решили, че след падането на укрепения лагер при Шипка-Шейново войната била вече изгубена и както бе споменато, след като Реуф паша поискал примирие, пет дена по-късно султанът изразил готовност пред руския император за постигане на траен мир. Интересна подробност е предписанието, което на 4/16 януари мюсюлманския духовен водач шейх-ул-ислама дал на духовенството: то трябвало да поучава в джамиите народа, да се покори на волята на Аллаха и да приеме исканията на победителя.

Излъгано в своите очаквания за военна помощ от страна на Англия и Австро-Унгария, пред очертаващия се разгром на империята турското правителство трябвало да побърза със сключване на договора за примирие. На 7/19 януари неговите пълномощници със свита и прислуга (28 тежки товарни коли със султанска кухня и около 80 души прислуга) пристигнали в главната квартира в Казанлък, където били приети с почести. Вечерта били посетени от Нелидов, който

после доложил на великия княз, че те били угнетени и готови на най-лошото и че разчитат единствено на мило-сърдието и великодушието на руския господар.

Същият ден, след като пълномощниците вече били пристигнали, била получена телеграма, съставена на 5/17 януари. В нея Горчаков известявал за желанието на императора, ако още не са съобщени на турците условията, които трябва да предшестват сключването на примирие, те да бъдат запитани, какви условия Портата предлага за прекратяване на военните действия. Щом бъдат представени тези условия, съдържанието им да се телеграфира в Петербург. Промяната в начина на действие била обяснена с необходимостта да се печели време. На възражението на Австрия от 27 декември/8 януари Александър II отговорил на Франц Йосиф на същия 5/17 януари, като известил за това и император Вилхелм (виж по-нататък). Забавянето на преговорите имало за цел, ако е възможно да се изчака получаването на отговорите от Виена и Берлин. В Петербург имали съмнения, че Бийкънсфийлд искал да използва основите на мира, за да скара Русия с Австро-Унгария. Във всички случаи военните действия не трябвало да се спират.

Николай Николаевич останал недоволен от съдържанието на телеграмата, тъй като изразеното в нея желание да се проточат преговорите за печелене на време, противоречало на предишните указания на императора. Вели-

кият княз бил на мнение, че било по-добре Бийкънсфийлд да бъде поставен пред свършен факт и примирието да се сключи на база на основите, които били предварително добре обмислени. А с Австрия не си струвало много да се разговаря.

Главнокомандващият приел турските пълномощници на официална аудиенция в 11 часа сутринта на 8/20 януари. Съгласно желанието на императора, Н. Николаевич няколкократно настоял пълномощниците да представят своите предложения. Те отговорили, че нямат никакви предложения: след като султанът получил отговора на главнокомандващия, били изпратени да чуят предлаганите им условия за мир. Тъй като настоятелно моле-ли военните действия да бъдат спрени най-скоро, а от руска страна вече било заявено, че примирие ще има след приемане на основите на мира, великият княз бил принуден да им съобщи условията, след приемането на които можело да се прекратят военните действия. Взели ги да ги разгледат и дадат отговор. След това имали среща с Нелидов, който им разяснил за какво става дума и ги предупредил, че на следващия ден ще има официална беседа с главнокомандващият и те трябвало да обмислят своя отговор.

Междувременно военната обстановка непрекъснато се променяла. След разговора с турските пълномощници Николай Николаевич изпратил телеграма в Петербург, в която докладвал за срещата си с тях. Предал и промяната на събитията: Сюлейман паша бил

разбит при Пловдив и руските отряди стояли пред вратите на Одрин. Последните от забавянето на преговорите и продължаването на военните действия щели да бъдат: завземане на Одрин и продължаване на настъпление към Цариград. Това щяло да доведе до неизбежното от военни съображения завземане на Галиполи (за да бъде защитен тилът на армията при Цариград). Кое то обаче, според указанията на императора не трябвало да става, защото щяла да се утежни политическата обстановка. Забавянето на преговорите не било изгодно и защото европейските страни можели да останат с впечатление, че това се прави, за да бъде завзета по-голяма част от земята на неприятеля.

Същата вечер Николай Николаевич получил телеграма от ген. Струков, началник на кавалерийския авангард на частите на ген. Скобелев, изпратена предния ден от Мустафа паша (Свиленград). Струков съобщил, че Одрин бил напуснат от губернатора и турската войска, като преди това били взривени барутните и артилерийските складове. Възникнали пожари, настъпила паника и при него дошли петима чужденци от града с молба той да бъде завзет по-скоро и се установи ред в него. Главнокомандващият веднага дал разпореждане на ген. Скобелев незабавно да завземе Одрин.

Официалната среща на Николай Николаевич със Сервер паша и Намък паша започнала на 9/21 януари в 12 часа и продължила точно два часа.

Присъствали също Нелидов и Непокойчицки. Намък паша заявил, че те съзнавали, че са победени напълно и са дошли при Негово височество да заявят, че се доверяват на великодушното и милосърдието на господаря на Русия. Те имали много широки пълномощия, но това, което се искало, било почти равносилно на унищожаването на турската империя. И той не можел да приеме отговорността да се съгласи на подобни условия. Затова моли за смекчаване на изискванията. Възраженията на турските пълномощници се отнасяли главно към предвиденото в руските основи създаване на българско княжество, обхващащо територии, признати от Цариградската конференция за българска автономия, но според тях приемането на този пункт означавало гибел за Османската империя. Великият княз отговорил, че не може да направи никакви отстъпки: давал им два часа за размисъл и след това, ако не приемат условията, настъплението щяло да бъде продължено енергично напред.

В 4 часа пълномощниците отново дошли при главнокомандващия и заявили, че разбират напълно, че руските представители нямали указание да направят отстъпка. И че с всеки нов успех на руското оръжие те имали пълното основание даже да утежнят тежестта на предлаганите условия. Независимо от това, те нямали право да приемат предложените им условия и трябвало да попитат Портата. Понеже нямало пряка телеграфна връзка с Цариград, съобщаването на условията

и получаването на отговор по тях, можело да отнеме 36 часа, ако телеграмата е шифрована (нешифрованите телеграми пътували 18 часа). Можело да минат и 4-5 дена, докато получат отговор. Затова те предлагали сами да идат до Цариград, за да получат инструкции.

На Сервер паша било поръчано да узнае съставените от Русия условия и да телеграфира за тяхното съдържание на великия везир, който след това трябвало да свика извънреден съвет. В заседанието на този съвет трябвало да вземат участие големите, президентите на двете палати на турския парламент и останалите висши сановници. Съветът трябвало да се председателства от султан Абдул Хамид.

Великият княз отговорил, че много съжалявал за ограничените пълномощия на пратениците и счел преговорите за прекъснати. Щял да телеграфира за резултата от срещата на императора и да продължи настъпленieto. Пълномощниците дори и да премислят, той, великият княз вече нямал право да приеме тяхното съгласие с предложените условия, а трябвало да поиска величайша заповед: ще останат ли старите условия или ще бъдат поставени нови. „Обстановката се изменя ежедневно в наша полза и затова условията, които днес се считат за достатъчни, могат утре да се окажат недостатъчни”, заявил Николай Николаевич, очевидно виждайки зад ситуацията възможност да се ревизират основите на мира, ако не се постигне

съгласие с Виена и Берлин.

След преустановяване на преговорите Нелидов разказал, че в частните разговори, които провел с турските пълномощници и някои от членовете на тяхната свита, те озлобено ругаели Англия, която ги вкарала във войната, а сега ги оставяла на произвола на съдбата. В това отношение е показателно написаното от Лейърд в неговите спомени, че задачата му в Цариград била да насърчава турците така, че те да не стигат до мисълта, че Англия ще им се притече на помощ и в същото време да ги кара да мислят, че все пак Англия ще се намеси, когато бъдат сериозно застрашени нейните интереси.

За същия Лейърд в руската преса е изнесена информация, че той всячески се стараел да предотврати възможността Портата да се договори директно с Русия за условията, при които да се сключи мира. У дейците на старотурската партия имало желание това да стане без участието на западните държави и така да се постигнат по-благоприятни условия за Турция. За да ги отклони от тези намерения, английският посланик уговарял турците да се съпротивляват до край и обещавал, че Англия ще им помогне с оръжие и пари.

Сервер паша се изказал особено остро и по отношение на Игнатиев. Турският сановник бил привърженик на идеята за тясно съгласие и съюз с Русия и никога нямало да отстъпи от тази политика, ако не бил Игнатиев.

Той непрекъснато подчертавал, че със Сервер паша били на едно мнение по въпроса и това накарало последният да се възпротиви на споразумението с Русия, защото иначе турското правителството щяло да го заподозре, че е подкупен. Вероятно изреченото е било опит да се дискредитира Игнатиев.

3.4. Мирният договор между Русия и Турция ще бъде предварителен

Франц Йосиф едва на 27 декември/8 януари отговорил на писмото на Александър II от 27 ноември/9 декември. Това забавяне Игнатиев обяснява с увереността на Австро-Унгария, че руската армия няма да предприеме настъпателни действия по време на зимата. Андраши не очаквал толкова бърза развръзка и бил изненадан от събитията в България.

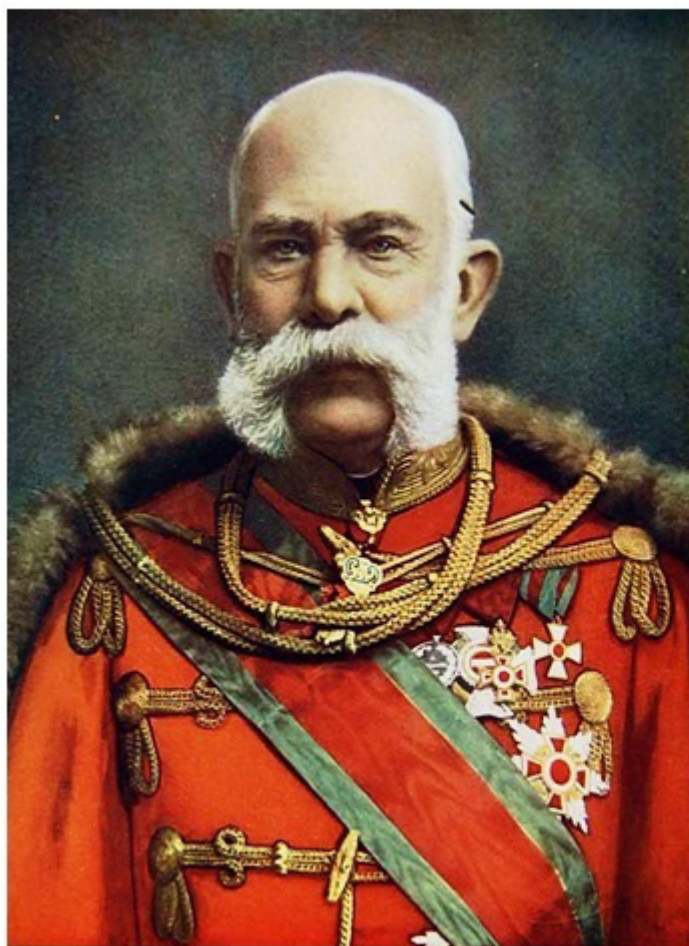
В писмото си австрийският император изказал комплименти за действията на руската армия, която покрила себе си и руското знаме със слава, но изразил неодобрение на съобщените му условия за бъдещия мир. Считал, че обявяването на войната било прибързано – не се изчакал „естествения процес на разпадане на Османската империя“. Тъй като разпадът ѝ още не бил настъпил, организацията на Балканския полуостров нямало да може да достигне до окончателния резултат, който бил предвиждан в Райхщадт. Турция можела да загине от силата на оръжието, но в обществото нямало създадено убеждението, че тя е загубила своята

жизненост и че народите в нея не могат да търпят повече турското господство. Затова руските предложения нямало да намерят широка подкрепа в Европа и шансът да се достигнат желаните от Русия решения бил малък. Трябвало да се поиска от Турция да осъществи реформите, които ѝ били предложени. Те щели да доведат до задълбочаване на конфликта между мюсюлмани и християни и до естествения ѝ разпад по вътрешни причини.

Писмото било придружено от меморандум на Андраши, който се обявил против образуването на голяма автономна България. Условието на мира според него трябвало да съответстват на решенията на Цариградската конференция – на нея станало дума за две турски провинции с губернатори християни и вътрешна автономия. Създаването на голяма славянска държава не се допускало и от направеното преди войната съглашение между Австрия и Русия, напомнил Андраши. България трябвало или да бъде напълно независима или да остане под турско управление. Първото обаче, можело да бъде реализирано само при разпадане на Османската империя. Австрия също не можела да допусне България да бъде окупирана от руската армия, освен за времето докато трае примирието.

В основите на мира било пропуснато да бъде отбелязана уговорката, че Австро-Унгария може да окупира Босна и Херцеговина. Виенският двор напомнял за предоставеното му право

да участва в определянето на мирните условия и упреква руското правителство, че не зачитало задължението си — нищо да не решава без предварително споразумение с Австро-Унгария. Граф Андраши заявил както в Петербург, така и в Цариград, че Австрия ще признае за действителни само такива условия за мир, които ще отговарят на нейните интереси и ще бъдат одобрени от всичките държави, подписали Парижкия договор.

Император Франц Йосиф

На 3/15 януари коронният съвет на Австро-Унгария под председателството на Франц Йосиф обсъдил обстановката на Балканите в светлината на стремителното настъпление на руските войски. Били разгледани и предва-

рителните условия за сключване на мира. Взети били решения за оказване на дипломатически натиск върху руското правителство в защита на австроунгарските интереси. Основното възражение било срещу създаването на голяма славянска държава в лицето на българската държава. Андраши виждал заплаха в това действие, тъй като считал, че тази голяма държава ще бъде съюзник на Русия, и така тя на практика ще бъде господар на Бал-

Граф Дюла Андраши

канския полуостров, тъй като и Сърбия била под нейното влияние. На практика Австро-Унгария запазила позицията си на неутрална страна и оставила Русия да се бори с Турция, но предупредила, че разпределението на

влианието на силите на Балканския полуостров ще става, като се вземе и нейното мнение.

На съвета били обсъдени и възможностите за една евентуална война с Русия. Андраши посочил, че при зимните условия съществували благоприятни шансове. Обсъждали се и въпроси по отношение на тактиката за придвижването на австроунгарските войски. Мненията обаче били противоречиви и не се стигнало до решение.

Александър II на 5/17 януари свикал съвет, в който участвали най-висшите държавни сановници. Съветът заседавал в Зимния дворец и обсъдил условията, които трябвало да се наложат на Турция в бъдещия мирен договор. Еднаквостта на възгледите на Англия и Австрия върху сключването на този договор направили силно впечатление на членовете на съвета. С цел да се изгладят противоречията между Русия и Австрия, се решило след подписването на примирието с Турция веднага да се влезе в непосредствени преговори с нея за сключването на мирен договор, като се предупредят в същото време великите държави, че той ще има „предварителен характер” и че всичките въпроси, които представляват общоевропейски интерес, ще бъдат разрешени чрез едно общоевропейско споразумение. Това решение Александър II съобщил с лични писма до австрийския и германския императори.

На Франц Йосиф руският император още на 4/16 написал и на 7/19 януа-

ри изпратил писмо, в което заявил, че основна негова задача била да осигури защита на християнските поданици на султана от турските беззакония. Препоръките, дадени на Цариградската конференция, били недостатъчни и неефективни. Храбростта на турците, проявена по време на войната не можело да се приема като мерило за жизнеността на Османската империя, тъй като тя доказала, че вече не била способна да управлява завладените народи. След пролятата по време на войната кръв, било невъзможно да се остави християнското население под директната власт на мохамеданите, тъй като те щели да си отмъстят. Затова пълната автономия на България, обременена единствено с васалност към султана, била най-доброто и ефикасно решение. Невъзможно било да се мисли също за изоставяне на България сама след подписване на мира. Временната окупация била неизбежна.

Александър II вече предложил, докато Русия е в окупация на България, Австро-Унгария да окупира временно Босна и Херцеговина, с възможност тази временна окупация да бъде трансформирана в анексия, ако това е от полза за сигурността на Австрия, след като руските войски напуснат България. Бил съгласен обаче, да разгледа и всяко друго предпочитание за вида на компенсацията.

Царят не се отказвал от колективно обсъждане на въпросите, засягащи европейските интереси. Той дори на-

рекъл това „крайна точка” в споразуменията. Но то нямало да има практическа основа, ако не е предшествано от предварителен мир, съгласуван между воюващите. Затова държал за директни предварителни преговори за мир между Русия и Турция.

Може да се констатира, че е имало някакво неразбиране от страна на Австро-Унгария, която останала с впечатлението, че Русия се отказала от поетото обещание да ѝ даде възможност да окупира Босна и Херцеговина. Това действително не е било включено в основите на мира, тъй като тези, които са ги съставяли, не са знаели за сключената между Русия и Австро-Унгария Будапещенска конвенция. Горчаков е знаел за нея, но той отказал да участва в съставянето на основите.

На германския император Александър II изпратил копие от това писмо и писмото с възраженията на Франц Йосиф към основите на мира, заедно с меморандума на Андраши. В допълнително писмо помолил за „приятелска намеса” от страна на Германия, за да се изгладят различията и се запази ненакърнено споразумението между тримата императори. Вилхелм с готовност приел поканата и изразил убеждението си, че несъществените различия ще бъдат изгладени. А Бисмарк на 11/23 януари информирал Андраши, че държи на съглашението между трите северни империи и предложил различията да бъдат обсъдени между Андраши, руския и немския посланици във Виена.

На практика с писмата до Вилхелм I и Франц Йосиф руското правителство дало да се разбере, че мирният договор, който ще сключи с Турция, ще бъде предварителен.

3.5. Англия предлага на Австро-Унгария съюз против Русия

Основна задача на Бийкънсфийлд в началото на новата 1878 г. била организацията на работата на правителството за предстоящите заседания на парламента, свикан на 5/17 януари. В него трябвало да се осигури мнозинство, което да гласува увеличението на кредитите за усиляване на военните сили. Този въпрос трябвало да бъде заsegнат в тронното слово на кралицата, което по традиция се прочитало при откриване на работата на парламента. Преди това текстът на словото трябвало да бъде одобрен от правителството.

Текстът на тронното слово бил подготвен от Бийкънсфийлд, който свикал състава на кабинета на 28 декември/9 януари. Министрите имали възможност предварително да се запознаят и внимателно да проучат текста, който трябвало да бъде прочетен от името на кралицата. За голяма изненада на премиера, въпреки че преди това бил постигнат консенсус по повдигнатите в словото въпроси, Дарби, Солсбъри и Кърнс (Cairns) се противопоставили на написаното. Според тях съдържанието било явна заплаха за Русия.

На заседанието била прочетена записка от бившия министър Лоу, изясня-

ваща, че завземането на Цариград от руските войски не можело да се счита нито като причина за причиняване на загуби на английската търговия, нито като създаващо опасност за Индия. Затова Лоу се изказвал против обявяване на война, по причина на завземане на турската столица.

Благодарение на гъвкавостта на Бийкънсфийлд, който проявил и отстъпчивост, след няколко заседания от първоначалния текст отпаднало това, което не устройвало противниците му и накрая се приел значително изменен, но удовлетворяващ всички текст. Най-важното било, че темата за увеличаване на въоръжението била запазена. Разочарованият от поведението на колегите си първи министър, написал на кралицата: „Ясно е, че освен опозицията, ние вече сме обкръжени и от руска партия в кабинета.”

Политиката, водена от английското правителство на консервативната партия по време на руско-турската война, не се радвала на голямо обществено одобрение. Наблюдавал се спад на икономическата дейност. Имало депресия в търговията и намаляване на доходите. Не били одобрявани и действията на кабинета, свързани с близкоизточният въпрос. Зад така наречените „британски интереси” на практика стоял не толкова страхът от появата на Русия в Средиземно море, а амбициите на Виктория и поддържащия авторитета ѝ Бийкънсфийлд да се противопоставят на всяка цена на могъщата руска империя и я уязвят.

Един журналист още в началото на руско-турската война много добре е характеризирал поведението на Англия като страна, играеща двойна роля: на неутрална държава и на държава, заинтересована или въобразяваща си, че е заинтересована от развитието на борбата между Турция и Русия. За съжаление руският император се е стремил да се съобразява с капризите на английската кралица и нейното правителство, с оглед да осигури неутралитета му, не желаяйки да води война едновременно с Турция и Англия. Кое то явно е струвало доста нерви на руските дипломати и военни.

В едно писмо до Бийкънсфийлд Виктория показва едновременно липса на политически качества и жажда да демонстрира превъзходство. Писмото е от юни 1877 г., когато се обсъжда идеята Англия да окупира Дарданелите. Кралицата с нотки на истерия зове английския премиер: „Защо не съберете вашите последователи от Камарата на общините и Камарата на лордовете? Кажете им, че са поставени на карта интересите на Великобритания, че работата не се отнася до християните (и те са така жестоки, както и турците), но за завладяване, за което се води тази жестока, противна война, че Русия е така варварска и тиранична, както и Турция! Кажете им това и те би следвало да се обединят около техния суверен и страна, и вие ще имате голямо и мощно мнозинство. И само да се каже на Русия, че не би следвало да върви по-нататък и тя ще спре. Но ако това не се направи и не се направи

бързо, скоро ще бъде съвсем късно.”

Още по-красноречиви за външната политика на Виктория, са цитираните вече нейни думи за противопоставянето ѝ на Русия в началото на войната: „Не се касае за подкрепа на Турция, касае се за руско или британско първенство в света!” Както и написаното в едно писмо до Бийкънсфийлд от 7/19 януари 1878 г., когато руските войски са вече пред Одрин: „Ние ще бъдем навеки обезчестени, ако приемем окупацията на Галиполи, или атака върху Цариград!”

Кралица Виктория старва работата на английския парламент,
от The Illustrated London News on 17 февруари 1877 г.

Кралица Виктория открила на 5/17 януари извънредната сесия на английския парламент. Речта, която била прочетена от нейно име, е доста интересна, защото от нея излиза, че Англия се е гордеела, че е запазила неутралитет

във войната. Кралицата си приписва заслугата, че накарала Русия и Турция да седнат на масата на мира. Въпросът за кредитите, заради което все пак е бил свикан парламентът извънредно, се споменава бегло накрая. В първата част на тронното слово на кралицата, прочетено при откриване на пролетно-есенната сесия на английския парламент на 5/17 януари, се казвало:

„Милорди и господа! Свирах ви по-рано, отколкото трябва, с цел вие да научите за моите старания, които правих и правя, за да свърши настоящата опустошителна война. Когато това не ми се удаваше, стараех се и се старая да оставам неутрална, докато интересите на Англия позволяват това. При това аз се възползвам от всеки случай, за да склоня воюващите страни към мир. Победата на руснаците в Европа и Азия убедиха турците в необходимостта да помислят за мир. Правителството на султана се обърна с молба за това към всички държави, но обръщението нямаше успех. Накрая правителството на султана се обърна за същото към мен. Аз охотно започнах да моля императора на Русия да сключи мир. Императорът изяви съгласие за това и между руското и турското правителство започнаха преговори за мир. Такова е днешното положение на делата.

Във втората част на словото се отбелязвало: „Досега в хода на войната никой от воюващите не наруши условията, върху които се основава моят неутралитет... Докато тези условия не бъдат нарушени, моето поведение

ще продължи да е същото. Но аз няма да се съглася, ако за нещастие, враждебните действия продължат и някой непредвиден случай може да ме задължи да одобря предпазни мерки. Такива мерки не могат да бъдат взети без съответна подготовка и аз вярвам в щедростта на моя парламент да предостави средствата, които биха били поискани за тази цел.”

При разискванията по въпроса за кредитите министрите направили уточнението, че за момента правителството няма намерение да иска незабавно допълнителни кредити, а само обявява на Камарата на общините, че някои събития, които могат да произтекат на театъра на войната, могат да заставят кралицата да се обърне с такова искане към камарата. „Докато не узнаем какви са руските условия, ние няма да направим никакви предложения”, добавил лидерът на управляващото мнозинство.

На 3/18 януари предложението за кредитите било прието с болшинство от Камарата на общините. По този повод в-к Таймс лаконично отбелязал: „Парламентът беше свикан само, за да потвърди, че не е имало спешна необходимост от свикването му.”

Междувременно падането на Шипка-Шейново хвърлило Виктория и Бийкънсфийлд в паника. Английското правителство разгледало на заседанието от 31 декември/12 януари решение да поиска от султана да допусне влизането на английския флот в Дарданелите

и английски части да дебаркират в Булаир. Само по такъв начин Цариград можел да се защити по море. След възраженията на Дарби и Солсбъри искането до султана било преформулирано като питане: дали султанът има възражения, ако английската флота пусне котва в Дарданелите, с разбирането, че мярката не е отстъпление от неутралитета, а предпазна мярка да се държи проливът отворен? На 4/16 януари Абдул Хамид отказал да даде съгласието си, пред вид на започнатата вече процедура за сключване на примирие. Предният ден пристигнала и телеграмата на Лофтус с известието, че руското правителство не възнамерявало да изпраща свои войски към Галиполи. В резултат заповедта за навлизане на флота в Дарданелите била отменена.

На 9/21 януари по предложение на Бийкънсфийлд английското правителство обсъдило идеята да бъде предложено на правителството на Австро-Унгария сключване на съюз, насочен срещу Русия. Премиерът поискал също, ако е необходимо на Австрия да се отпусне и парична помощ при условие, че тя ще мобилизира достатъчно сили на границите и заедно с Англия ще изпрати идентична нота до Русия. Англия поемала задължението да отправи флота си към Цариград.

В идентичната нота следвало да се декларира, че една продължителна окупация на България или на други турски провинции, отварянето на Дарданелите за руските кораби и други

промени в Проливите, ще се считат за невалидни от Австрия и Англия. След първоначално оспорване от страна на Дарби и Карнарвън и поддръжка от страна на Солсбъри, кабинетът накрая приел идеята за идентичната нота. Бил подготвен нейния текст и изпратен във Виена.

Бийкънсфийлд лично предложил на посланик Бийст Англия и Австро-Унгария да действат заедно. Андраши да нанесе „голям удар“, т. е. да мобилизира и съсредоточи войски на границата с Русия, а Бийкънсфийлд да отговорят, като изпратят флотата към Цариград и предоставят финансова помощ на Австро-Унгария. Отговорът бил уклончив. „Не искаме да нанесем големия удар, освен ако Русия не ни принуди на това, което е напълно възможно“, били думите на австрийския посланик.

В същият ден Андраши казал на английския представител във Виена, Бюкънън, че докато правителството на Нейно величество не вземе някаква материална активна мярка, която да потвърди, че страната ще го подкрепи при защита на английските интереси срещу претенциите на Русия, той не можел да поеме пред своята страна одобряването на какъв да е курс на съгласие с Англия. Бюкънън отвърнал, че Англия имала намерение да защити интересите си в Цариград, като изпрати там своя флот, а също и ще поиска кредит за осъществяване на допълнителни мерки, за да накара нейният глас да се чуе от Русия. Ако Англия на-

прави това, казал Андраши, ще покаже, че тя има готовност и тези, които имат желание да действат с нея, ще знаят, че в нейно лице имат съюзник, на когото може да се разчита. Така Австро-Унгария показала, че няма да започне каквито и да е действия, докато Англия от своя страна не демонстрира недвусмислено, че е решена да защитава интересите си в Проливите.

Подписването на Одринското примирие довело до още по-голямо изостряне на отношенията между Русия и Англия. Напрежението растяло и поради липсата на точна информация за ставащото. Дълбоката тайна, в която се водели преговорите в Казанлък и Одрин, нервирала туркофилската фракция в британският министерски съвет. При започването на преговорите Бийкънсфийлд се надявал чрез Лейърд да има информация за най-малките подробности за ставащото в Цариград, но надеждите му не се оправдали. Портата и по-точно нейните пълномощници разбрали, че Англия всъщност иска да им направи мечешка услуга. И затова нейният посланик не можал да научи никакви сведения от тях.

Опасяващи се от неблагоприятен развой на събитията, войнолюбивата партия в английските управляващи среди, насърчавана от кралицата, се насочила към предприемане на по-решителни действия. В проправителствената преса се публикували подстрекателски съобщения, за чието съдържание се стараел и Лейърд. Бийкънсфийлд решил да се възползва от тази неясна

и тревожна обстановка, като се опита да изпревари руснаците: в Камарата на общините да бъде внесено искане за допълнителен кредит, а на кабинета да се предложи за гласуване на решение за отправяне към Цариград на английската ескадра.

Подтикнат от Андраши и получил на 10/22 януари съобщение от Лейърд, че руснаците напредвали към Галиполи, Бийкънсфийлд свикал на 11/23 януари английският кабинет и му предложил да приеме решение средиземноморският флот да бъде изпратен незабавно към Цариград, а лидерът на Камарата на общините да иска от парламента 6 млн. фунта стерлинги за военна подготовка. В знак на протест Дарби и Карнарвън подали оставки, които били приети. Бийкънсфийлд уведомял кралицата за това и предложил Солсбъри да заеме мястото на Дарби, тъй като бил настроен твърдо против Русия. Кралицата приела предложението.

Още същата вечер до адмирал Хорнби била изпратена заповед да отплава веднага с ескадрата, която се намирала до остров Самос, за Дарданелите и да продължи към Цариград. Целта била: „да се осигури свободата на морските пътища и да се защити живота и имуществото на английските граждани в случай на размирици в Цариград”. Трябвало да се въздържа и не се намесва в конфликта между Русия и Турция, не трябвало да отива и до самия Цариград. На Лейърд било наредено да вземе мерки турската брегова охрана да не стреля по параходите.

Оставката на Дарби създавала опасност депутати от мнозинството, които поддържали политиката, която той водел, да не гласуват за отпускането на военните кредити и решението да не бъде прието. Събитията обаче се развили по друг начин.

Обстановката се изменила коренно на другия ден, тъй като тогава пристигнала информация от Лейърд, че турците приели руските условия и в тях било посочено, че въпросът за Проливите щял да се решава „между конгреса и руския император”. Едновременно с това се получила спешна молба от султана да се спре придвижването на английския флот, тъй като действието можело да бъде сметнато от Русия за заплаха, би й дало повод да прекъсне преговорите и да завземе столицата. Ако Англия не се откажела от това действие, то тя трябвало да заяви, че действа против волята на султана.

При новата обстановка лидерът на мнозинството в Камарата на общините на 12/24 януари предложил на Бийкънсфийлд кабинетът да се разпорежи флотът да не влиза в Проливите, на което последният се съгласил, възприемайки съобщението на Лейърд, в смисъл, че въпросът за Босфора и Дарданелите щял да се реши на европейски конгрес. На другия ден Лейърд обаче, съобщил, че е станала грешка при шифроването на телеграмата: въпросът за Проливите щял да се решава не между конгреса и руския император, а между султана и руския император.

Английското правителство не могло да реагира. Султанът бил изпратил ферман и английската ескадра била допусната в пролива, посрещната с топовни салюти от турските крайбрежни оръдия. Но като получила новата заповед, се върнала отново в залива Безика, оставайки в дълбоко недоумение турците, които се били вече приготвили възторжено да приветстват идващите им на помощ англичани. Дарби оттеглил оставката си и кралицата отново го назначила за външен министър. Опитът на Бийкънсфийлд да окупира Проливите и даде знак на Австро-Унгария, че Англия има воля да защитава своите интереси, се провалил.

3.6. Одринското примирие

След прекъсването на преговорите великият княз Николай определил 12/24 януари като дата за отпътуване на главната квартира от Казанлък, а вечерта на 9/21 януари изпратил телеграма на императора. Датата на отпътуването очевидно е била съобразена с поисканите от пълномощниците 36 часа, за да дадат окончателен отговор. В телеграмата Н. Николаевич обяснил, че след две нови заседания през деня, турците обявили, че не се считат упълномощени да приемат точка 1 и последната половина на точка 4 от условията.

Главнокомандващият заявил, че при тези обстоятелства считал условията за неприети. Той поел ангажимента да

изчака отговора на пълномощниците, без да напуска главната квартира, но ги предупредил, че военните действия ще продължат енергично и че дори отговорът на Портата да бъде удовлетворителен, за да го приеме, той трябвало да пита императора. Затова и въпросът на великия княз към императора бил: може ли да сключи примирие при старите условия или трябва да чака нови инструкции?

По-нататък в телеграмата Николай Николаевич информирал, че предвид неочаквано бързото придвижване на руските войски, възможно било Одрин вече да е бил завзет, и с оглед желанието на императора да не се прекъсва движението напред, поискал инструкции за действие в случай, че тръгне към Цариград. Какво трябвало да предприеме в следните случаи: ако английски или друг флот навлезе в Босфора; ако се осъществи чуждестранен десант в Цариград; ако там има безредици, клане на християни и се поиска помощ; как да действа спрямо Галиполи – завзет от англичани или без англичани?

На 8/20 януари руските войски били вече в Одрин. Още на 5/17 януари османските войски се изтеглили от града последвани от тълпа бягащи турци. Самият Сюлейман паша, на когото било наредено да се погрижи за отбраната на Одрин, на 21 декември/2 януари докладвал, че каквито и военни планове да се правят за изграждане на защитна линия пред града, те били нереалистични, защото за това са били

необходимими най-малко три месеца. Изтеглянето на войските от Одрин без съпротива станало веднага, след като било взето решение на заседание на министерския съвет, председателствано от султана. Управлението на града било предадено на временен комитет, който бил безсилен да спре извършващите се в града грабежи на башибозушките тълпи.

Частите на отряда на ген. Струков влезли в Одрин на 8/20 януари. Градът бил завзет без нито един изстрел. По-късно пристигнала и пехотата на ген. Скобелев. Той докладвал на главнокомандващия, че гъркът Фасо, който бил назначен със заповед на султана за губернатор, не бил признат за такъв от ген. Струков. За управлението на града била създадена временна комитсия, в която имало представители от различни националности. Неин председател станал архиепископ, възпитаник на Киевската духовна академия.

Преговорите били временно преустановени, напредването на руската армия обаче продължило. След завземането на Одрин руските войски се насочили по течението на Марица към егейския бряг, брега на Мраморно море и Цариград.

На 9/21 януари главнокомандващият получил съобщение, изпратено на 4/16 януари от Милютин. То се отнасяло до запитването на Англия дали има руски сили отправени към Галиполи и изказаното становище, че всяко действие, което може да постави Дардане-

лите под руски контрол, ще затрудни окончателното мирно споразумение. Руското правителство отговорило, че няма намерение да разширява военните операции до Галиполи, освен ако турците не поставят там свои сили.

На следващия ден Николай Николаевич получил съобщението за завземането на Одрин и веднага известил за това с телеграма императора. Написал още, че събитията протичат толкова бързо, че изпреварват възможните предположения. Ако Бог даде благословията си така да бъде и по-нататък, скоро можели да се озоват пред стени на Цариград. Тази телеграма била изпратена в 1 часà през деня.

Секретарят на главнокомандващия Газенкампф е записал в дневника си, че още като разбрал за падането на Одрин, Николай Николаевич взел решение да не приема примирие, базирано на условията, които вече съобщил на пълномощниците, а като се възползва от разгрома на турските войски и всеобщата паника, стремително да настъпи не само към Цариград, но и към Галиполи.

„Били сме дали обещание на Англия да не завземаме Галиполи, ако там няма турски войски”, разсъждавал на глас великият княз. И продължил: „И тъй като ние имаме пълно право да предполагаме, че там има такива войски и винаги можем да се позовем на дошли до нас слухове за това, няма защо да се притесняваме: Галиполи трябва непременно да бъде завзет и то по-бързо,

за да създадем свършен факт, преди да получим забрана. С англичаните не трябва да се церемоним, както и те не се церемонят с нас; трябва да използваме редкия случай да им го върнем.”

В 3 часа през деня главнокомандващият изпратил в Петербург следната телеграма:

„Турското население, унищожавайки цялото си имущество, отвежда семействата, от които по пътищата загиват хиляди. Паниката е страшна, неописуема, съпровождана също и с потресаващи събития. Предвид на всичко това считам за свой дълг да изкажа крайното си убеждение, че при сегашните обстоятелства е невъзможно вече да се спираме и поради отказа на турците на условията на мира е необходимо да се иде до центъра, т. е. до Цариград, и там да сложим край на предприетото от тебе свято дело. Пълномощниците на Портата сами казват, че тяхната работа и съществуване са свършени и на нас не ни остава нищо друго, освен да завземем Константинопол. При това положение завземането на Галиполи, където има турски отряд, е неизбежно, за да се предпазим, ако е възможно, от идването на англичаните и така в крайна сметка да имаме в своите ръце най-съществените гаранции за разрешаване на въпроса в наш интерес. Вследствие на това няма да взема решение с пълномощниците, докато не получа отговор на тази телеграма и с Бога напред.”

Главнокомандващият отпътувал от

Казанлък на 12/24 януари, вземайки със себе си и турските пълномощници, които очаквали инструкции от Великата порта. Пристигнали в Одрин на 14/26 януари след обяд. Императорът изпратил отговор на двете телеграми на главнокомандващия на 12/24 януари и понеже бил шифрован, е получен едва на 17/29 януари. Одобрени били съображенията за по-нататъшно настъпление и е подчертано, че то трябвало да продължи до формалното приемане на основите на мира и условията за примирие. На пълномощниците на Високата порта трябвало да бъде съобщено, че ако в тридневен срок не бъдат безусловно приети предявените условия, руската страна няма да се счита повече за обвързана с тях. В такъв случай въпросът щял да се реши под стените на Цариград.

На четирите поставени въпроса било отговорено:

1. В случай на навлизане на чуждестранни флотилии в Босфора да се влезе в приятелски отношения с началниците на ескадрите за въвеждане с общи усилия на ред в града.
2. В случай на чуждестранен десант в Цариград да се избягват стълкновенията, като се остави руската войска пред стените на града.
3. Ако самите жители на Цариград или представители на други държави помолят за въвеждане на ред в града и запазване на спокойствието, този факт да се констатира със специален акт и се вкара руската войска.
4. В никакъв случай да не се отстъпва от заявлението направено на Англия,

че Русия няма намерение да действа на Галиполи. Англия от своя страна обещава да не предприема нищо за завземане на Галиполския полуостров, затова не трябва да ѝ се дава предложение за намеса, дори на полуострова да се намира някакъв турски отряд. Достатъчно било на провлака да се настани наблюдателен отряд и да не се подхожда към самия Галиполи.

Тъй като главната квартира била вече близо до Цариград, Александър II намерил за необходимо да отмени предишното разпореждане за пристигане на пълномощниците в Одеса. Вместо това заповядал на генерал-адютант Игнатиев да се отправя незабавно в Одрин, където заедно с Нелидов да води предварителните преговори за мир в главната квартира.

Газенкампф отбелязва в своя дневник, че съдейки по текста на телеграмата, в деня на изпращането ѝ (12/24 януари) вече е съществувало пълно и точно споразумение с Англия. Така разривът с нея бил предотвратен, но цената била скъпа: обещано било руската армия да не завзема нито Цариград, нито Галиполи. Всъщност споразумение с Англия не е имало, но вече било ясно, че Русия ще сключи с Турция прелиминарен договор.

Получените решения били взети на съвещанието, свикано на 9/21 януари от Александър II. Телеграмата, която била изпратена на главнокомандващия на 12/24 януари от вътрешния министър, била съставена от Игнати-

ев, но впоследствие била изменена в някаква степен. Разликите могат да се видят, като се сравни текста, записан от Газенкампф и написаното от Игнатиев за хода на заседанието. Вижда се, обаче, че до осъществяване на действията, указани в телеграмата в точки 1-3, не се е стигнало.

Пълно и точно споразумение с Англия не е имало, както е предполагал Газенкампф, но докато Игнатиев и Милютин подкрепяли идеята руските войски да заемат Булаир, Галиполи и височините над Цариград и Босфора, канцлерът посочвал, че императорът обещал на Англия да не закача Цариград, а Шувалов имал споразумение с Дарби, че Англия няма да вкара своята ескадра от броненосци в Дарданелите, ако руските войски не заемат Галиполи. Затова идеята за завземане на Булаир отпаднала и в телеграмата е указано „на провлака да се настани наблюдателен отряд, и да не се подхожда към самия Галиполи”.

Според Игнатиев в телеграмата, като се споменавало, че той тръгва за главната квартира, за да участва в преговорите, било добавено указание да бъдат забавени преговорите. „Доколкото ми е известно, пише руският дипломат, редакцията на проекта на телеграмата е бил малко изменен, но същността е останала предишната и е била изпратена на 11 (23) или 12 (24) януари на великия княз Николай Николаевич с допълнение от ръката на Негово величество, че всички преговори се възлагат на мен, че аз тръгвам

незабавно за главната квартира и че по-нататъшните действия трябва да бъдат съобразени с хода на моите бъдещи преговори.” В текста на телеграмата, получена в главната квартира обаче, няма указание за забавяне, а за Игнатиев е посочено, че ще участва в „предварителните преговори за мир”. Т. е. няма споменаване за негово участие при сключване на примирието.

Турските пълномощници също на 17/29 януари получили някаква много важна телеграма от Цариград и помолили чрез Нелидов великият княз да им даде на другия ден аудиенция, тъй като имали да направят особено важно съобщение. „Като че

ли изгрява зората на мира!”, записал по този повод в дневника си секретарят на главнокомандващия.

На 18/30 януари, явявайки се пред великия княз турските пълномощници заявили, че безпрекословно приемат както предварителните условия на мира, така и условията на примирието. Намък паша казал: „Вашите оръжия победиха, вашата амбиция е задоволена, а Турция загуби. Ние приемаме всичко, каквото искате.”

Една телеграма на Николай Николаевич 8/20 февруари разкрива, че в Одрин турските пълномощници са хитрували. „Намък и Сервер паша, както

Подписване на примирието между Турция и Русия, 19/31 януари 1878 г., Одрин. Отляво-надясно: Н. Николаевич, Намък паша (в гръб), Сервер паша, А. Непокойчишки, Ал. Нелидов. Сп. Иллюстрированная хроника войны от 1 април 1878 г.

стана известно сега, - пише главнокомандващият – са имали неограничени пълномощия. - Но тъй като обмен на пълномощията нямаше, двамата са имали възможност да се пазарят от 8 до 19 януари, непрекъснато позовавайки се на необходимостта да искат заповеди от Цариград.”

На 18/30 януари била получена и изпратената още на 14/26 януари телеграма на Горчаков. В нея се съобщавало, че по сведения от 12/24 януари на посланик Ройс от Берлин, Високата порта била готова да приеме руските условия и да подпише примирието. По-нататък в телеграмата Горчаков уведомява главнокомандващия за почетното задължение, че в предварителния мирен договор няма да се засягат „европейски въпроси”.

На 19/31 януари в 18 ч. главнокомандващият Николай Николаевич – от руска страна, Намък паша и Сервер паша – от турска страна подписват предварителните основи на мира. В 19 ч. генералите Артур Непокойчицки и Казимир Левицки, съответно Неджиб паша и Осман паша, подписват условията за примирие. Главнокомандващият изпраща телеграма до войсковите командири със заповед да прекратят военните действия и да се установят в местата, където ги заваря примирието.

Него ден Газенкампф записал в дневника си:

„За сключването на примирието великият княз днес отправи следните теле-

грами:

1) До господаря: „Имам щастието да поздравя Ваше величество. Предприетото от Вас свято дело е доведено благополучно до края. Основите на мира, предложени от Ваше величество, са приети от Портата и в тази минута протоколът бе подписан от мен и пълномощниците на султана. Примирието е сключено и подписано и заповедите за преустановяване на военните действия незабавно ще се отравят до всички отряди и на Кавказ. Всички дунавски крепости, Разград и Ерзерум ще се очистят от турски войски. Подробности с куриера, който ще изпратя до дни. Одрин, 19 януари, 6 часа вечерта.”

2) Циркулярна: „Днес, 19-ти януари, в 6 часа вечерта аз и турските пълномощници подписахме предварителните мирни условия. Час по-късно бяха подписани и условията на примирието. Заедно с това изпращам заповед за нашите и всички съюзни войски – незабавно да прекратят военните действия. Одрин, 1 часа след полунощ.”

3) Тифлис. „До великия княз Михаил Николаевич: „Основите на мира бяха подписани в тази минута от мен и турските пълномощници, също са подписани и условията на примирието. Ерзерум, Видин, Русе, Силистра и Разград ще се очистят от турските войски и ще се заемат от нашите. За което те уведомявам по заповед на господаря, ти, след споразумение с турския главнокомандващ да определиш демаркационната линия.”

Примирието прекратява военните действия и влиза в сила от момента на

подписването. Валидно е през времето на преговорите за мир. Определена е демаркационната линия между двете армии, следваща приблизително трасето: Балчик - Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич) - Разград - Търговище - Осман пазар (дн. Омуртаг) - Котел - р. Луда Камчия - Несебър - Деркоско езеро - Буюк чекмедже – Горна Джумая (дн. Благоевград) - Кюстендил - Враня - Голак планина - границата на Новопазарския санджак - сръбската граница при Копаоник планина. Османските войски се изтеглят от крепостите Видин, Белоградчик, Русе и Силистра. Руските войски влизат в Бургас и Мидия. Примирието на кавказкия военен театър се определя от пълномощни-

ците на двете страни.

Съпоставяйки последно получените сведенията Газенкампф направил следните заключения: султанът е в смъртен страх и се бои от английската намеса повече от руското настъпление; Германия е напълно на страната на Русия; Австро-Унгария не се обажда; Англия е настроена непримиримо и не може да понесе нашите успехи. Завземането от нас на Цариград и Галиполи ще доведе неминуемо до разрив и английска намеса, а какво ще излезе от това усложнение - не може да се предвиди.

БГ Наука бе част от журито за стипендиант на Karoll

БГ Наука продуцира документалният филм „На Нож!“ посветен на 100 годишнината от Балканската война.

www.1912.nauka.bg

БГ Наука участва в проект „Културно-историческите паметници в област София-град“.

www.monuments.bg

БГ Наука участва в „XXXIX Национална Конференция по Въпросите на обучението по Физика“, организирана от „Съюза на физиците в България“

www.nauka.bg